

УДК 378-057.875:37.035.4

DOI: 10.24144/2078-1431.2021.2(27).92-101

*Альона Алмашій,
аспірантка кафедри політології,
старша викладачка кафедри міжнародних студій
та суспільних комунікацій
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ СТУДЕНТА У ТРАНСФОРМОВАНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Студентство охоплює переважно молодих людей, які у віці 17-18 років нереступають поріг навчального закладу. В цей час складається уявлення про свої позиції в навколишньому світі. Процеси групової динаміки в студентських колективах сприяють формуванню політичної картини світу у студентів та становленню політичної суб'єктності колективного «Я». Індикаторами політичної автономії суб'єкта політики є міра його самоорганізації, самоврядування та самодостатності, а також здатності до самостійного формулювання стратегії поведінки і наявність власної ідентичності.

Ключові слова: студент, політичні актори, соціалізація, молодь, політична участь, політична діяльність, студентське самоврядування.

For investigation of this topic the author used a range of investigations, that helped to substantiate the students political subjectivity more specifically and determine influencing factors on formation of a young politicaly consceus person. Since students are mostly young people (aged 17-18), it was important to use the method of analysis, which allowed us to investigate the political socialization of this category of young society, which forms an idea of their position in the world while their studying at universities. It was important to use political science, social, psychological and pedagogical analysis of indicators of student political autonomy, which are presented in domestic sources. Also, it was possible to use the method of synthesis in the study of the organization of student government and its impact on the formation of political orientation in student youth.

There is just a few investigations that are oriented on substantiation of the students political subjectivity in different countries, especially in societies that are transforming. It often happens that research is conducted in one country and then spread to other parts of the world. Therefore, for a broader understanding of the processes of group dynamics in student groups, it was appropriate to use the method of comparative research. Researches, that used comparative perspective, drew attention to the influence of a broader social and political context. Investigations that have used a comparative perspective method have drawn attention to the impact of a broader social and political context. Researchers have found that in many European countries there are different expectations about the political subjectivity of students on the one hand - politicians and representatives of the universities, and on the other hand - the students themselves. In many cases, there is a clear contrast between the relatively pessimistic assessment of the prospects of student political

subjectivity by influential politicians and those working in higher education, who tend to believe that modern students are much less politically engaged than their predecessors, in particular. due to the lack of any strong and consistent «student movement» and the assessment of the students themselves, who articulated a strong interest in a wide range of political issues. According to the used methods of investigation on this topic and despite the fact that the amount of studies on political participation of students in developing societies is relatively small, it can be argued that higher education institutions (HEIs) can play an important role in shaping students' political identity and ability to involvement in the socio-political life of society.

Key words: *student, political actors, socialization, youth, political participation, political activity, student self-government.*

Актуальність теми дослідження зумовлюється як роллю студентської молоді в політичному житті країни, так і логікою розвитку вітчизняного політологічного аналізу. Швидкоплинність політичних подій та процесів з 80–90-х рр. супроводжувалась дедалі більшою залученістю студентства до політичної активності. Пікові показники такого залучення відмічаються в часи Помаранчевої революції та Революції гідності. Студентська молодь, незважаючи на свою строкату структуру, виступає активним творцем політичного ландшафту України.

Обґрунтування політичної суб'єктності студентства є необхідним завданням сучасної політичної науки не лише в Україні, а й у світі. Найбільш фундаментально, на думку Н. Флігстина, до такого обґрунтування підійшли прибічники суб'єктно-інституційного підходу в соціально-політичних дослідженнях. Суб'єктами політики виступають «стратегічні актори» політичного процесу, які володіють низкою якостей політичної самостійності чи автономії і політичного впливу. Залежно від ступеня політичної автономії і впливу виокремлюють три типи «дійових осіб» поля політики: агенти (залежні і невпливові), актори (автономні, маловпливові) і суб'єкти (самостійні, впливові) [2].

Політологічний, соціальний, психолого-педагогічний аналіз індикаторів політичної автономії певною мірою представлений у вітчизняних джерелах. Так, наприклад: дослідження самоорганізації української студентської молоді здійснили А. Марченко, М. Димитров, Н. Мокрецова, Л. Сухих, Л. Фірсова, С. Цюра та ін.; аналіз організації студентського самоврядування – А.Базиленко, Н. Богданова, Ю. Демченко, О. Ступак, С. Швидкий та ін.; теоретико-практичні аспекти розгляду самодостатності українського студентства представлені у працях А. Бугайцової, Н. Каргіної, Ю. Сороки, В. Тернопільської та ін.; аналізу цілепокладання студентської молоді присвячені праці Л. Помиткіної, М. Реви, А. Хмирової та ін.; формування ідентичності студентської молоді вивчали В. Арбеніна, Д. Піонтковська, І. Петровська, Л. Сокурянська та інші.

Основним завданням наукового дослідження є становлення студентства як політичного актора в українській політиці, що є складним та багатоаспектним процесом. Характеристикою цього процесу є розрізнення соціальним актором на теоретично-концептуальному рівні та прилучен-

ня до соціальних відносин на основі власної політичної поведінки, політичної діяльності, політичної участі та політичної активності.

До того ж для становлення студентства як політичного актора важливим є створення умов для реалізації реального соціального і політичного впливу на державу, у тому числі завдяки використанню ресурсів соціальних мереж.

Вплив політичного актора залежить від ступеня його активності та різноманітності застосовуваних і використовуваних ним форм політичної участі й має базуватись на принципах універсальності, системності, динамічності, єдності психологічної та соціальної складової. Окремим показником політичного впливу суб'єктів політики є їх здатність трансформувати старі і створювати нові інститути і правила гри.

Хоча у вітчизняній політичній думці відсутнє єдине розуміння ролі та місця студентської молоді серед колективних акторів політичного впливу в Україні, а також комплексне дослідження теоретичних основ виміру політичного впливу студентської молоді, закордонні політологи та соціологи ближче підійшли до аналізу означеної проблематики.

Незважаючи на те, що кількість досліджень щодо політичної участі студентів у суспільствах, що розвиваються, відносно невелика, можна стверджувати, що заклади вищої освіти (ЗВО) здатні відігравати важливу роль у формуванні політичної ідентичності студентів та їх залученні в суспільно-політичне життя соціуму. Це може відбуватися, наприклад, через сприяння зустрічам з тими, хто володіє різним соціальним капіталом, забезпечення відносно безпечного простору для формування нових солідарностей та об'єднання критичної маси тих, хто має особливі політичні інтереси. Більш того, незважаючи на присутню в західних джерелах критику молодих людей за політичну апатію (наприклад, таку думку висловлювали Д. Марш, Т. Отул, С. Джонс [3] щодо студентів Великобританії), дослідники виявили, що студенти часто виступають в авангарді різних протестів по всьому світу, займаючи однозначну позицію з різних питань, а не лише з тих, які стосуються освітнього процесу. Подібну солідарну думку, зокрема, мають Б. Макфарлан, який досліджував протести студентів у Гонконгу (2017 рік) [5], М. Анцеловіці та К. Гузман-Конча, які проаналізували студентські протести у Чилі та канадській провінції Квебек (2019 рік) [4].

Дослідження А. Хенсбі та Р. Брукс [6] також показали, що вплив вищої освіти на політичну залученість не завжди є позитивним, оскільки мережі кампусів іноді створюють бар'єри щодо політичної участі та сприяють швидше індивідуальній конкуренції, ніж колективним діям.

Дійсно, сучасна політологічна та соціологічна література стверджує, що маркетингоорієнтовані ЗВО часто стримують політичну участь студентів, заохочуючи їх поводитись як «споживачів» – задовольняючи лише попит на освітні послуги. М. Клеменчич зауважив, що важко сформулювати єдиний колективний голос студента у масових системах вищої освіти зі все більш різноманітними студентськими колективами [7].

На сьогоднішній день обмаль досліджень, спрямованих на обґрунтування політичної суб'єктності студентства у різних країнах, особливо

в суспільствах, що трансформуються. Часто трапляється, що дослідження проводяться в одній країні (зазвичай це англomовна країна Північної півкулі), а потім поширюються на інші частини світу. Дослідження, які застосовували порівняльну перспективу, привернули увагу до впливу ширшого соціального та політичного контексту. М. Кітанова, наприклад, зосереджується переважно на детермінантах політичної участі на макрорівні, використовуючи дані 18–30-річних підлітків з 28 країн Європейського Союзу, які брали участь у опитуванні Євробарометра. Вона стверджує, що хоча окремі соціально-демографічні змінні важливі, ширший національний контекст також має вирішальне значення. Дійсно, вона стверджує, що рівень демократичної зрілості є значним, оскільки молоді люди зі сформованих демократій, таких, як ті, що знаходяться в Західній Європі, частіше виявляють політичну активність, ніж їхні колеги з нових демократій, таких, як у Східній Європі, де тридцять років тому був повалений комуністичний лад [8]. Вивчаючи такі фактори, як щедрість соціальних трансфертів держави, відсоток молоді в освіті, характер працевлаштування чи навчання та середній вік виходу з батьківського дому, вони припускають, що в країнах, де держава вживає більших заходів, щоб перенаправити ресурси на молодих людей та зменшити їх ризики, рівень політичної участі вищий.

Представники суб'єктно-інституційного підходу в емпіричних соціально-політичних дослідженнях вкрай мало звертають увагу на міжнаціональний аналіз політичної участі студентів. Зокрема, П. Альтбах пише, що студенти часто можуть мати більший вплив у молодих демократіях, оскільки вища освіта зазвичай вважається в таких країнах важливим двигуном змін, а студенти – легітимними політичними акторами. Хоча є очевидна суперечність з аргументами деяких дослідників молодіжних рухів, про яких ішлося вище, цей аргумент також наводить Л. Чіні у своєму дослідженні руху #FeesMustFall у Південній Африці. Він показує, як студентські протести у 2015 році успішно зупинили 10-відсоткове підвищення вартості навчання, запропоноване в Університеті Вітватерсранду в результаті прямого втручання президента Південної Африки. Порівнюючи Великобританію та Італію, дослідник стверджує, що внаслідок більш зарегульованого сектору вищої освіти керівники університетів Великобританії, як правило, ставляться до мобілізації студентів набагато репресивніше, ніж їхні італійські колеги [9].

Сучасна вища освіта в Європі базується на принципах Болонської системи та функціонуванні Європейського простору вищої освіти, тоді як попередні освітні системи базувались здебільшого на моделях англо-американської вищої освіти. Однак сучасні системи стають уніфікованими і не дають однозначного уявлення, що означає бути студентом, і про те, як студенти сприймають власне соціальне становище. Проведені переважно у європейських країнах дослідження спричиняють ще більше плутанини: за результатами одних, студентів дедалі частіше сприймають як споживачів, другі стверджують про відмінності в інтеграції студентів у політичні процеси, треті припускають, що розуміння студентів може відрізнятись

залежно від інституту, особливо в країнах з високим ступенем інституційної стратифікації.

На думку Р. Брукс, А. Гупти та інших, загальні очікування, що студенти мають бути політично залученими, з'явилися у західних джерелах у 1960-х роках. Дослідники з'ясували, що у багатьох країнах Європи є різні очікування щодо політичної суб'єктності студентів, як політиків та представників ЗВО, так і самих студентів. У багатьох випадках можна помітити чіткий контраст між загалом песимістичною оцінкою перспектив становлення студентської політичної суб'єктності з боку впливових осіб політики та тих, хто працює у вищій школі, які схильні вважати, що сучасні студенти значно менш політично заангажовані, ніж їх попередники, зокрема через відсутність будь-якого сильного та послідовного студентського руху, та оцінкою самих студентів, які артикулювали сильний інтерес до широкого кола політичних питань.

На нашу думку, в політичних елітах більшості країн намітився тренд щодо приходу до влади людей старших вікових груп. Схожими тенденціями відзначається прихід до влади у європейських ЗВО досвідчених та вже не молодих керівників. Відповідно ще більшим стає світоглядний розрив між молодшими та старшими демографічними групами. У політичних системах, де домінують політики та керівники ЗВО зі старших вікових груп, важко виробити єдине уявлення про роль студентства у політиці. Це є особливо проблематичним, враховуючи, що зацікавлені сторони, про яких ішлося вище, становлять групу, яка має значний вплив на студентів.

Р. Брукс, А. Гупта стверджують, що, відображаючи цю напругу, студенти вважають, що їх політична ефективність обмежена політиками, а також іншими громадськими суб'єктами (наприклад, засобами масової інформації), які, як правило, ігнорують їх, інфантилізують та/або вживають інших заходів, щоб зменшити їх вплив. Емпіричним шляхом автори довели, що дві групи розійшлися в оцінках політичної діяльності студентів. Більшість наукових та освітніх співробітників, а також впливових політиків, схоже, оцінювали її значною мірою з точки зору колективних дій, сформульованих через загальні стереотипи щодо відсутності «студентського руху» або єдиного студентського голосу. Більш індивідуалізовані форми залучення до політики, які потенційно реалізовували б різні програми, не брались до уваги цією групою. В той же час студенти в розпливчастих термінах пояснювали своє ставлення до масових студентських політичних рухів і стверджували, що політичну активність здійснювали поодиноці або невеликою групою. Автори виокремили два критерії, за якими можна робити міжнародні порівняння політичної суб'єктності студентів: уявлення останніх щодо важливості свого власного залучення у політику і зосередженість їхньої політичної діяльності. За їхніми спостереженнями виявилось, що датські студенти надавали більшої уваги політичній залученості та були впевненішими, що до них прислухаються політичні діячі, ніж студенти з інших країн. Р. Брукс, А. Гупта пов'язували цей факт тривалою діяльністю профспілок датських студентів, історією їх участі у прийнятті рішень та спроможністю датського студентського руху протистоя-

ти комерціалізації освіти. В той же час польські студенти за результатами досліджень характеризуються низькою політичною залученістю. Відбувається таке явище через порівняно пізній перехід посткомуністичних країн Східної Європи до демократії.

За спостереженнями А. Аббаса, П. Ашвін та М. Макліна, ЗВО можуть, у деяких випадках, відігравати важливу роль у сприянні політичному залученню, і пов'язано це, в першу чергу, зі складом студентського колективу, ступенем його позиціонування та ототожненням студентами себе з елітним освітнім закладом і, відповідно, його інституційним габітусом. Автори стверджують, що політична залученість студентів також може відрізнятися залежно від спеціальності - або тому, що окремі галузі навчання у будь-якому разі можуть практично залучати студентів у політичну сферу, та/або через певну політизацію освітньої програми [1].

Попередній аналіз теоретичної бази та емпіричних досліджень ставить перед нами питання, наскільки складною є самоідентифікація студентів як політичних акторів. Очевидно, що в різних країнах присутні відмінні особливості такої самоідентифікації. Політична діяльність може становити ключову частину життєдіяльності особистості деяких студентів, якщо, наприклад, вони знаходяться в країні з довгою історією участі цієї категорії молоді у прийнятті рішень, у освітньому закладі, який виховав для їхньої країни певну кількість політиків та/або зараховані на спеціальність, що вимагає залучення до соціальних та політичних питань. Для інших власне розуміння того, що означає бути студентом, ймовірно, буде суттєво різним.

На нашу думку, політичну суб'єктність студентства у суспільствах, що трансформуються, слід вимірювати як сукупність таких показників: задекларовані політичні уподобання, інтерес до політики та політиків, протестні настрої, роль та впливовість ЗВО в освітньому та політичному полі, електоральні установки та мотиви електорального вибору як показники усвідомленості та стійкості вподобань, громадянська (національна) ідентичність і патріотизм як показники готовності студентського загалу інтегруватися в соціум конкретної держави, підтримати ідею державної консолідації, геополітичні орієнтації як показник змістової наповненості й усвідомленості політичного вибору.

В контексті становлення студентства як колективного політичного актора важливою є організаційна структура, яка є достатньо стійкою і може вивести студентські спільноти на рівень політичних гравців. У контексті національних або наднаціональних процесів державної політики студенти заявляють про свої інтереси державним органам через представницькі студентські асоціації, політичні партії, профспілки чи інші групи інтересів.

Участь зацікавлених сторін тут більше обумовлюється залежністю від ресурсів: «політичні ресурси зосереджені у кількох державних та приватних суб'єктів, що змушує керівників держави, місцевого самоврядування чи університету залучати цих акторів до прийняття рішень в інтересах ефективного формулювання політики, узаконення прийнятої політики та бути підзвітними студентським організаціям» [7,398-399].

Щоб студенти мали представництво у державній або місцевій політиці, повинні бути дотримані дві умови. Першою умовою є необхідність для студентів мати можливість об'єднуватися в представницькі об'єднання та асоціації за інтересами. Ці асоціації мають демонструвати певну організаційну стабільність та безперервність, що випливає з 1) формалізації механізмів управління шляхом внесення правил та процедур у статутні документи; та 2) інституціоналізації цих домовленостей шляхом створення спільних інститутів, таких, як виконавча рада, президія чи секретаріат. До цих асоціацій належать репрезентативні студентські асоціації, такі, як студентські органи самоврядування, профспілки студентів та аспірантів, партійні організації та інші групи.

Студенти об'єднуються в найрізноманітніші групи за інтересами, які мають політичні плани. До прикладу, асоціації студентів низинної ланки створюються, перш за все, для надання підтримки та побудови студентської спільноти безпосередньо за місцем навчання або проживання. Вони також можуть організовувати політичну діяльність і об'єднуватись з собі подібними, приєднуючись до студентського руху або висувуючи кандидатів для участі у студентських виборах. Студентські асоціації за інтересами суттєво відрізняються від студентських рухів.

Друга умова полягає в тому, що представництво як форма студентської політики має передбачати існування якихось формальних структур або процесів, з чією допомогою представники студентів включають інтереси студентів до політичних процесів на рівні вищих навчальних закладів або у процеси державної політики. Ці структури можуть бути визначені у законодавстві про вищу освіту або передбачені у структурі окремих закладів вищої освіти [10].

Органи студентського самоврядування, зокрема студентські спілки, ради, парламенти, правління є різними формами організаційної бюрократії, що характерні для управління вищою освітою і становлять систему правил і норм, за допомогою яких організовується студентська група [7]. Насправді вони політичні, оскільки об'єднують колективні студентські інтереси та направляють їх до інституційних і державних органів. Часто вони також є професійними та обслуговуючими організаціями.

Враховуючи свій особливий статус та обов'язки, які несуть аспіранти у вищих навчальних закладах, об'єднання випускників та аспірантів є окремою формою організації студентів. В європейському контексті аспіранти, як правило, утворюють репрезентативні асоціації докторантів та молодших наукових співробітників. У багатьох країнах Європи, Африки та Латинської Америки аспіранти та докторанти працюють у своїх університетах, тому їх права та обов'язки захищають також традиційні спілки викладачів вищої освіти. У європейській системі вищої освіти асоціації аспірантів та докторантів, як правило, виступають скоріше групами інтересів, аніж колективними органами.

Незважаючи на те, що профспілки відіграють важливу роль у студентській політиці, проте політичні організації студентів (студентські осередки політичних партій), які є структурними одиницями партій, також займа-

ють особливу позицію на політичній арені різних університетських містечок по всьому світу. Проте роль цих організацій у студентській політиці суттєво різниться залежно від партійних органів та політичної ситуації в конкретній країні. У багатьох країнах Африки, Європи та Латинської Америки ці організації є офіційними філіями політичних партій, які беруть участь у студентських виборах; в інших місцях, включаючи США, вони діють як автономні студентські організації, які здійснюють різну діяльність за партійним принципом. У разі офіційних структур партійні студентські організації отримують фінансові та інші ресурси від політичних партій, а у разі автономних організацій фінансування не передбачається.

Отже, незважаючи на тривалу історію студентських партійних осередків та їх роль, дослідження цих питань рідко трапляються в науковій літературі. Досі не з'ясовано, як представництво студентів у осередках політичних партій допомагає чи перешкоджає консолідації демократичних політичних режимів; як залучення політичної партії до представницьких студентських об'єднань впливає на демократичні структури та процеси прийняття рішень у цих організаціях; якою є оцінка ролі політичних партій (на відміну від студентських рухів) для представництва інтересів студентів.

Розглянувши студентські органи за мірою їхньої ресурсозабезпеченості, доходимо висновку, що найбільш ресурсозабезпечені та міцні організації виступають активними колективними політичними акторами та нав'язують свою волю іншим акторам. А інтереси ресурсодефіцитних організацій часто нехтуються більш сильними гравцями в політичному полі. При цьому необхідно враховувати, що на протилежній частині спектру статусів «агент - актор - суб'єкт» знаходяться різного роду стихійні неупорядковані групи громадян. Останні в політичному процесі можуть розглядатися іншими політичними акторами (агентами або суб'єктами) як явища «політичного клімату», сигнали до політичних змін.

Отже, студентські політичні актори можуть володіти різною мірою своєї суб'єктності. Сильний політичний актор має мати нарощений капітал у чотирьох вимірах: відповідальна політична поведінка, динамічна політична діяльність, помітна політична участь та колективна політична активність. Іншою рисою такого актора є вироблення на колективному рівні усвідомленої потреби у самоактуалізації на політичній шахівниці.

Студентські уряди, профспілкові організації, об'єднання випускників та аспірантів, студентські осередки партій та інші організації мають різне місце та роль у національних політичних системах. Але їхній голос є важливим для формування молодіжної політики будь-яким урядом країни.

Відмітною рисою української молоді є те, що в цілому передчасно говорити про сформованість та усталеність її політико-ідеологічних уподобань. Наприклад, за умов перманентного посилення або інтересу до політики та участі в ній політико-ідеологічні ідентичності студентів здебільшого засновані на певних загальних, досить розпливчастих, неглибоких уявленнях щодо тих чи інших політико-ідеологічних течій. Це, в свою чергу, означає, що їх динаміка найближчим часом залежатиме від таких

чинників, як соціально-економічне самопочуття цієї соціальної верстви, оцінка нею конкретних дій політичних лідерів та ефективність впливу PR-технологій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Abbas, A., Ashwin, P. & McLean, M. The influence of curricula content on English sociology students' transformations: The case of feminist knowledge, *Teaching in Higher Education*. 2016. 21(4), 442–456.
2. Флигстин Н. Поля, власть и социальные навыки: критический анализ новых институциональных течений // *Электронный журнал «Экономическая социология»* 2001. Т.2, №4. URL: www.ecsoc.msses.ru.
3. Marsh D., O'Toole, T. & Jones, S. *Young people and politics in the UK. Apathy or alienation?* (Basingstoke, Palgrave). 2007.
4. Altbach P. Student political activism, in: P. Altbach (Ed.) *International higher education: An encyclopaedia* (New York, Garland).1991. 247–260.
5. Macfarlane B 'If not now, then when? If not us, who?': Understanding the student protest movement in Hong Kong, in: R. Brooks (Ed.) *Student politics and protest: International perspectives* (London, Routledge).2017. 143–156.
6. Brooks R. Higher education mobilities: A cross-national European comparison, *Geoforum*. 2018. 93, 87–96.
7. Klemenčič M. Student power in a global perspective and contemporary trends in student organising, *Studies in Higher Education*. 2014, 39(3), 396–411.
8. Kitanova M. Youth political participation in the EU: Evidence from a cross-national analysis, *Journal of Youth Studies*. 2019. URL <https://doi.org/10.1080/13676261.2019.1636951>.
9. Cini L. Disrupting the neo-liberal university in South Africa: The #FeesMustFall movement in 2015, *Current Sociology*. 2019. 67(7), 942–959.
10. Klemenčič M. The changing conception of student participation in higher education governance in the European Higher Education Area, in: A. Curaj, P. Scott, L. Vlasceanu & L. Wilson (Eds) *European higher education at the crossroads: Between the Bologna Process and national reforms* (Dordrecht, Springer).2012. 631–653.

REFERENCES

1. Abbas, A., Ashwin, P. & McLean, M. (2016). The influence of curricula content on English sociology students' transformations: The case of feminist knowledge, *Teaching in Higher Education*, 21 (4), 442–456 [in English].
2. Fligstin, N. (2001). Polya, vlast i sotsialnyie navyiki: kriticheskiy analiz novyih institutsionalnyih techeniy [Fields, power and social skills: a critical analysis of new institutional currents]. *Elektronnyiy zhurnal "Ekonomicheskaya sotsiologiya"* - *Electronic journal "Economic Sociology"*, 4. Retrieved from: www.ecsoc.msses.ru. [in Russian].
3. Marsh D., O'Toole, T. & Jones, S. (2007). *Young people and politics in the UK. Apathy or alienation?* (Basingstoke, Palgrave) [in English].

4. Altbach, P. (1991) Student political activism, in: P. Altbach (Ed.) *International higher education: An encyclopaedia* (New York, Garland), 247–260 [in English].
5. Macfarlane, B. (2017). “If not now, then when? If not us, who?”: Understanding the student protest movement in Hong Kong, in: R. Brooks (Ed.) *Student politics and protest: International perspectives* (London, Routledge), 143-156 [in English].
6. Brooks, R. (2018). Higher education mobilities: A cross-national European comparison, *Geoforum*, 93, 87–96 [in English].
7. Klemenčič, M. (2014). Student power in a global perspective and contemporary trends in student organizing, *Studies in Higher Education*, 39 (3), 396-411 [in English].
8. Kitanova, M. (2019). Youth political participation in the EU: Evidence from a cross-national analysis, *Journal of Youth Studies*. URL: <https://doi.org/10.1080/13676261.2019.1636951>[in English].
9. Cini, L. (2019). Disrupting the neo-liberal university in South Africa: The #FeesMust-Fall movement in 2015, *Current Sociology*, 67 (7), 942–959 [in English].
10. Klemenčič, M. (2012). The changing conception of student participation in higher education governance in the European Higher Education Area, in: A. Curaj, P. Scott, L. Vlasceanu & L. Wilson (Eds) *European higher education at the crossroads: Between the Bologna Process and national reforms* (Dordrecht, Springer), 631–653 [in English].